

Research Article

Investigation of Seyyed Ismail Jurjani's Views on the Concept of Melancholia

Mohammad Reza Rajabnejad¹ , Metanat Seyfaie^{2,*} ¹ Assistant Professor of History of Medical Sciences Group, Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, School of Persian Medicine, Iran University of Medical Sciences, Tehran, Iran² MSc in the History of Medical Sciences, Researcher in History of Medical Sciences, Tehran, Iran* **Corresponding author:** Metanat Seyfaie, MSc in the History of Medical Sciences, Researcher in History of Medical Sciences, Tehran, Iran. E-mail: m.seyfaie1@gmail.comDOI: [10.61186/cmja.13.4.21](https://doi.org/10.61186/cmja.13.4.21)**How to Cite this Article:**Rajabnejad MR, Seyfaie M. Investigation of Seyyed Ismail Jurjani's Views on the Concept of Melancholia. *Complement Med J.* 2024;**13**(4):21-27. DOI: [10.61186/cmja.13.4.21](https://doi.org/10.61186/cmja.13.4.21)

Received: 28 Aug 2023

Accepted: 05 Dec 2023

Keywords: Jurjani
Melancholia
Medical History
Iranian Medicine

© 2024 Arak University of Medical Sciences

Abstract**Introduction:** Melancholia in Iranian medicine is the name of a disease that was described by most of the physicians of the Islamic period. These physicians have classified melancholia as a brain disease. Most of the physicians of this period considered melancholia as a cause of Black bile in which thoughts and opinions change from their natural path towards corruption and fear.**Methods:** This research with the aim of examining the views and opinions of Seyyed Ismail Jurjani, a physician of the 5th-6th century AH/11th century, on the topic of what is the concept of melancholia. For this purpose, the authored books of Jurjani, which has given an explanation of melancholy, such as "Zakhireye Khwarazmshahi, Khofi Alayee, Al-Aghrad al-Tibbiyah wa al-Mabaith al-Alaiyah, and Yadegar" have been examined. Also, Noor software was used to examine the words "Melancholia", "Malencholia", "Melencholia" and "Macholia" in these books.**Results:** Jurjani considered the change in the temperament of the brain from soda as the cause of this disease. He considers a person suffering from melancholia to be a person who feels fear without reason and is sad and suspicious. Jurjani considered the emotional symptoms of a person suffering from melancholia to be in the nature of soda.**Conclusions:** Jurjani has mentioned two types of cerebral melancholia and cooperative melancholia. In the discussion of cooperative members, Jurjani's opinion in "Al-Aghrad" complements her opinion in "Zakhire". Also, based on Jurjani's point of view, she paid attention to the nature of phlegm soda in order to improve the emotional symptoms of the sufferers and corrected the abnormal soda phlegm in the body.**INTRODUCTION**

Melancholia the name of a disease said to be Greek (Jurjani, 2012) and today it is classified as one of the major depression physicians (Yusefpour and et, 2016). Most of the physicians of the Islamic era have described this disease in their writings. The physicians of the period of Islamic civilization included melancholia in the classification of brain diseases. In this disease, thoughts and opinions change from their natural path towards corruption and fear. Most of the physicians of this period considered melancholia as a cause of Black bile (Rajabnejad & Seyfaie, 2023).

METHODS

This research has been carried out in a library method, in order to reach the opinions and views of Seyyed Ismail Jurjani on the subject of melancholia, his various books authored such as the collection of "Zakhireye Khwarazmshahi, Khofi Alayee, Al-Aghrad al-Tibbiyah wa al-Mabaith al-Alaiyah, and Yadegar" was investigated.

RESULTS

Jurjani considers the origin of melancholia from the brain and its cause from soda. He considers a person suffering from melancholia to be a person who feels fear without reason and is sad

and suspicious (Jurjani, 1990). He considered the characteristics of a person suffering from melancholia to be in the nature of soda.

According to Seyyed Ismail Jarjani in her three books "Zakhireye Khwarazmshahi and Khofi Alayee and Al-Aghrād al-Ṭibbīyah wa al-Mabāhith al-Alāīyah" melancholia is divided into two types, cerebral and participatory.

Brain melancholia means melancholia that arises in the brain itself and Participatory melancholia means melancholia that occurs with the participation of other members in this type the effect of the members' participation will be on the brain.

Due to the fact that Seyyed Ismail Jarjani has described in detail various diseases, including melancholia in the book "Zakhireye Khwarazmshahi" it seems that his other books are a summary of the contents of "Zakhireye Khwarazmshahi" to some extent. That Jurjani wrote with the aim of faster reading and easier access to medical materials. Therefore, in this research Seyyed Ismail Jarjani's opinions on the discussion of the types and members of melancholia in the books "Zakhireye Khwarazmshahi and Khofi Alayee and Al-Aghrād al-Ṭibbīyah wa al-Mabāhith al-Alāīyah and Yadgar" were examined.

In the books of Zakhireye Khwarazmshahi and Khofi Alayee, Jurjani introduced the stomach and spleen as participles and called this type of meroq's melancholia. Although the stomach and spleen are mentioned as contributory organs in the reserve, however, there are also references to the liver and heart in the treatment of melancholia (Jurjani, 2012). And also in Khafi Ala'i, these two members are also mentioned in the section of the symptoms of sufferers (Jurjani, 1990).

Jurjani's opinion in the book "Al-Aghrād al-Ṭibbīyah wa al-Mabāhith al-Alāīyah" can be considered as a complement to her opinion on the participative members of Melancholia. In this book, he considered the spleen, abdominal muscles, stomach, masarigha veins, heart, uterus and the whole body as cooperative members. In this book, in addition to the above organs, Jurjani also refers to the liver in describing the symptoms of melancholia. In this book, Seyyed Ismail considered the participation of abdominal muscles to be meroq's melancholia (Jurjani, 1966).

CONCLUSION

Seyyed Ismail Jarjani a famous physician of the 5th-6th centuries AH/11 AD. It has important medical effects in Persian language. Due to the importance of the subject of melancholia, Jurjani has described this disease in his medical works and writings such as Zakhireye Khwarazmshahi and Khofi Alayee and Al-Aghrād al-Ṭibbīyah wa al-Mabāhith al-Alāīyah and Yadegar.

He classified melancholia among brain diseases and he knows the origin of this disease from the brain and its cause from soda and the change in the temperament of the brain caused by the dominance of soda phlegm has been considered as the cause of this disease. Jurjani has fear without reason, being constantly sad and hopeless as the spiritual symptoms of people suffering from melancholia, and he considered the cause of it to be in the nature of soda. He mentioned two types of melancholia cerebral melancholia and melancholia with the participation of another member (participatory) and the spleen, stomach, uterus, heart and liver are among the participating organs in melancholia. Based on the research carried out on the subject of melancholia in Jurjani's works it was determined that although Jurjani wrote the book of Zakhireye Khwarazmshahi in detail however the books Khofi Alayee and Al-Aghrād al-Ṭibbīyah wa al-Mabāhith al-Alāīyah and Yadegar Although they are not written in detail in the book of Zakhireye Khwarazmshahi, there are some things about melancholia in these books that complement Jurjani's comments in the book of Zakhireye Khwarazmshahi. For example, Jurjani's opinion in Al-Aghrād al-Ṭibbīyah wa al-Mabāhith al-Alāīyah in the participative parts of Melancholia is complementary to his opinion in the book of Zakhireye Khwarazmshahi. Based on this it is important that in the thematic research on Jurjani's views not only the book of Zakhireye Khwarazmshahi Repository should be limited but other books authored by her should also be examined and compared.

Ethical Considerations

Following the principles of research ethics.

Funding

There is no funding support.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgment

The article has no conflict of interest.

بررسی دیدگاه‌های سید اسماعیل جرجانی در چیستی مفهوم مالخولیا

محمد رضا رجب نژاد^۱، متانت سیفایی^{۲*}

^۱ عضو هیأت علمی گروه تاریخ علوم پزشکی، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران

^۲ کارشناس ارشد تاریخ علوم پزشکی، پژوهشگر تاریخ علوم پزشکی، تهران، ایران

* نویسنده مسئول: متانت سیفایی، کارشناس ارشد تاریخ علوم پزشکی، پژوهشگر تاریخ علوم پزشکی، تهران، ایران. ایمیل: m.seyfaei@gmail.com

DOI: 10.61186/cmja.13.4.21

چکیده	تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۶
مقدمه: مالخولیا، در طب ایرانی نام بیماری‌ای است که توسط اکثر طبیبان دوره اسلامی شرح داده شده است. این طبیبان، مالخولیا را جزو بیماری‌های مغز طبقه‌بندی کرده‌اند. اکثر طبیبان این دوره، مالخولیا را علتی سوداوی دانسته‌اند که در آن افکار و عقاید از مسیر طبیعی خود به سمت فساد و خوف تغییر می‌یابد.	تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۴
روش کار: این پژوهش به روش کتابخانه‌ای با هدف بررسی دیدگاه و نظرات سید اسماعیل جرجانی طبیب قرن ۵-۶ ق/۱۱ م در موضوع چیستی مفهوم مالخولیا انجام شده است. بدین منظور کتاب‌های تألیفی جرجانی که به شرحی از مالخولیا پرداخته است مانند «ذخیره خوارزمشاهی، خفی علانی، الاغراض الطیبه و المباحث العالیه، و یادگار» مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین از نرم‌افزار نور جهت بررسی واژه‌های «مالخولیا»، «مالنخولیا»، «ملنخولیا» و «ماخولیا» در این کتاب‌ها استفاده شده است.	واژگان کلیدی: جرجانی مالخولیا تاریخ پزشکی طب ایرانی
یافته‌ها: جرجانی تغییر مزاج مغز از غلبه خلط سودا را سبب بروز این بیماری دانسته است. وی شخص مبتلا به اختلال مالخولیا را فردی می‌داند که بدون علت و سبب ظاهری، بداندیش، ترسان، اندوهمند، کوفته خاطر و تنگ دل است. جرجانی علامت‌های نفسانی شخص مبتلا به مالخولیا را در ماهیت خلط سودا دانسته است.	تمامی حقوق نشر برای دانشگاه علوم پزشکی اراک محفوظ است.
نتیجه‌گیری: جرجانی به دو نوع مالخولیای مغزی و مالخولیای مشارکتی اشاره کرده است. در بحث اعضای مشارکتی، نظر جرجانی در «الاغراض»، تکمیل کننده نظر وی در «ذخیره» است. همچنین براساس دیدگاه جرجانی، جهت بهبود علامت‌های نفسانی مبتلایان به ماهیت خلط سودا توجه داشت و به اصلاح خلط سودای ناطبوعی در بدن پرداخت.	

مقدمه

دانسته‌اند. عبد الله بن محمد ازدی نیز در «کتاب الماء» در تعریف مالخولیا آن را «جنون» تعریف کرده است. اکثر طبیبان این دوره، مالخولیا را علتی سوداوی (غلبه خلط سودای طبیعی و غیر طبیعی) دانسته‌اند (۳، ۴). محمد بن زکریا رازی در «المنصوری فی الطب»، مالخولیا را بیماری سودا و جزو بیماری‌های عقلی و نفسی معرفی کرده است (۵). عبد الله بن محمد ازدی نیز در «کتاب الماء» علت نام‌گذاری آن را خلط سودا دانسته است (۲). بر همین اساس، برخی از طبیبان مانند محمد بن زکریا رازی، یعقوب کشکری، علی بن عباس اهوازی و علی بن حسین ابن هندو، آن را «مالخولیا سوداوی» و «وسواس سوداوی» دانسته‌اند (۳).

از شرح و بیان روش‌های علاجی این بیماری توسط این طبیبان و سایر طبیبان دوره اسلامی، متوجه اهمیت این اختلال مغزی در تاریخ پزشکی طب ایرانی می‌شویم، چنان که اسحاق بن عمران، طبیب مسلمان قرن ۳ هجری تسلط کاملی بر این بیماری داشته و رساله‌ای مستقل در این موضوع با عنوان «مقاله فی المالخولیا» که مهم‌ترین اثر تألیفی وی نیز است تألیف نموده و استنادهایی که وی به اراء سایر طبیبان از جمله روفس، بالادیوس اسکندرانی، جالینوس، آثار بقراطی،

«مالخولیا»، نام یک بیماری است که گفته شده است، یونانی است (۱) و امروزه به عنوان یکی از انواع اختلالات افسردگی اساسی طبقه‌بندی شده است (۲).

بیشتر طبیبان دوره اسلامی در تالیفات خود به شرح این بیماری پرداخته‌اند. طبیبان دوره تمدن اسلامی، مالخولیا را در طبقه‌بندی بیماری‌های مغز آورده‌اند. مالخولیا در دوره تمدن اسلامی، در کتاب‌های طبی، گیاهان دارویی، مفردات دارویی، غذائشناسی، تاریخ پزشکی و در اصطلاحات و لغت‌نامه‌ها، توسط مؤلف و یا به نقل از سایر طبیبان با عنوان‌های «مالخولیا»، «مالنخولیا»، «ملنخولیا» و «ماخولیا» آمده است.

در این بیماری، افکار و عقاید از مسیر طبیعی خود به سمت فساد و خوف تغییر می‌یابد، به طوری که اکثر طبیبان دوره تمدن اسلامی، مانند محمد بن زکریا رازی، یعقوب کشکری، ربیع بن احمد اخوینی بخاری، حسن بن نوح قمری بخاری، علی بن عباس اهوازی، ابوالقاسم خلف ابن عباس زهراوی، حسین بن عبد الله بن سینا و علی بن ابی حزم ابن نفیس قرشی، مالخولیا را «اختلاط عقل»، «ذهاب العقل»، «فساد ذکر»، «فساد افعال عقل»، «تشوش فکر» و «تشوش ظنون»،

نخستین پادشاه سلسله خوارزمشاهیان در سال ۵۰۴ هجری تألیف نموده است. ذخیره، جامع‌ترین کتاب طبی به زبان فارسی است که به دست ما رسیده است و شامل ۱۰ کتاب در یک جلد است، با نام‌های «ذخیره» و «الذخیره فی الطب» نیز شناخته می‌شود. ۹ کتاب آن نزدیک به ۷۵۰۰۰ واژه دارد که شامل ۷۵ باب و ۱۱۰۷ فصل است. دهمین کتاب، با عنوان قرابادین نیز بعداً به این کتاب، ضمیمه شد. «الذخیره الخوارزمشاهیه» برگردان این کتاب به عربی است. این کتاب به عبری، ترکی و اردو نیز ترجمه شده است (۱۰-۱۲). مانند کتاب قانون ابن سینا، ذخیره نیز جامع مباحث علم طب و مورد مطالعه و استناد اهل علم است و نسخه‌های خطی از این کتاب در کتابخانه‌های معتبر جهان وجود دارد. از نظر «ادوارد براون»، ذخیره خوارزمشاهی اگر از قانون بوعلی سینا در وسعت مباحث و حجم کار بیشتر نباشد با آن برابر است. نظامی عروضی سمرقندی نیز، کتاب ذخیره را در کنار کتاب‌های الحاوی فی الطب، صد باب، کامل الصناعه الطبیه و القانون فی الطب جهت مطالعه در طب به طبیبان توصیه کرده است. وی در دیباچه این کتاب، هدف از فارسی نوشتن کتاب را بهره‌مند شدن خاص و عام از مطالب آن بیان کرده است (۱۳-۱۵). (جدول ۱)

خفی علایی

«خفی علایی» یا «خَفَّ علایی» یا «الخفیه العلاییه»، دومین تألیف طبی جرجانی است که به زبان فارسی نگاشته شده است. با توجه به مفصل بودن کتاب ذخیره، جرجانی خلاصه‌ای از ذخیره را با عنوان خفی علایی و به دستور «اتسز خوارزمشاه» فرزند قطب‌الدین محمد پس از ۵۲۱ هجری تألیف کرد. وی خفی علایی را در دو جلد تألیف کرد و در قطعی تهیه می‌کند که بتوان آن را در چکمه همراه خود داشت. (خَفَّ یعنی موزه یا چکمه و خَفَّی منسوب به خف است) با توجه به این که این کتاب کم حجم هست، دسترسی به آن آسان و مورد استفاده عموم مردم بود. هرچند گفته شده است که این کتاب خلاصه‌ای از ذخیره است با این حال، نمی‌توان این مطلب را کاملاً صحیح دانست، زیرا در خفی علایی، مطالبی از جمله تشریح و وظایف الاعضاء، برخی از بیماری‌ها، داروهای مفرد و مرکب، و برخی از موضوع‌های کتاب ذخیره نیامده است (۱۶، ۱۷). (جدول ۱)

الأغراض الطبیه و المباحث العلاییه

«الأغراض الطبیه و المباحث العلاییه» کتاب دیگری از جرجانی است که در سال ۵۲۲ تا ۵۳۰ هجری، جرجانی این کتاب را به خواست مجد الدین ابو محمد صاحب بن محمد بخاری، وزیر اتسز خوارزمشاه نوشته است. از این کتاب می‌توان به عنوان منبعی اصیل برای کلمات فارسی در پزشکی و غیرپزشکی استفاده نمود. جرجانی در این کتاب معادل‌های فارسی برای اصطلاح‌های پزشکی رایج در زبان عربی آورده است که در آن، علاوه بر بیان نظرات طبیبان قبل از جرجانی، می‌توان به نوآوری‌ها و تجربیات وی نیز دست یافت. «التذکره الاشرافیة فی الصناعه الطبیه» ترجمه عربی آن است. هرچند این کتاب به عنوان خلاصه‌ای از کتاب ذخیره معرفی می‌شود، با این حال، تفاوت‌هایی با این کتاب در آن دیده می‌شود. جرجانی علت نامیدن این کتاب به «الأغراض الطبیه و المباحث العلاییه» را در مقدمه کتاب، چنین آورده است که «این کتاب به حجم کوچک و به معنی بزرگ است، به صورت مختصر و به کثرت فواید و شرح مشکلات مبسوط است... هر فاضلی که در این علم

اسقلیبوس، بولس اجانیطی، اهرن القس در این کتاب داده است، نشانه توجه طبیبان به این بیماری است. حتی در این رساله، اسحاق بن عمران از کتاب مستقل در موضوع مالیخولیا توسط روفس افسوسی، طبیب یونانی نیمه اول سده دوم میلادی یاد کرده است. کنستانتین آفریقایی (ح ۱۰۲۰-۱۰۸۷ م) این رساله را به لاتین ترجمه کرد و تألیف آن را به خود نسبت داده است (۳، ۴).

این پژوهش با هدف آشنایی با نظرات سید اسماعیل جرجانی در مفهوم مالیخولیا انجام شده است. با توجه به اهمیت موضوع مالیخولیا در طب ایرانی و جایگاه ارزشمند سید اسماعیل جرجانی در تاریخ طب ایرانی، لازم است موضوع مالیخولیا در کتاب‌های جرجانی بررسی شود تا با جمع‌بندی مطالب به دست آمده، بتوان با این اختلال بهتر و بیشتر آشنا شد تا مقدمه‌ای برای پژوهش‌های بالینی توسط متخصصان طب سنتی و روانپزشکان در این موضوع باشد.

روش کار

این پژوهش به روش کتابخانه‌ای انجام شده است، به منظور رسیدن به نظرات و دیدگاه‌های سید اسماعیل جرجانی در موضوع مالیخولیا، کتاب‌های گوناگون تألیفی وی از جمله ذخیره خوارزمشاهی، الاغراض الاطیبه و الامباحث العلاییه، خفی علایی و یادگار، در دانش پزشکی و داروسازی مورد بررسی قرار گرفت. مطالب مرتبط با مالیخولیا که بیانگر نظر جرجانی در علت و انواع و علامت‌های نفسانی این بیماری است دسته‌بندی و پس طبقه‌بندی موضوعی، مطالب مشابه و تکمیل‌کننده در این کتاب‌ها مشخص شد. همچنین از نرم‌افزار نور جهت بررسی دقیق‌تر، کلیدواژه‌های «مالیخولیا»، «مالنخولیا»، «ملنخولیا» و «ماخولیا» در این کتاب‌ها بررسی شد.

«الامیر السید الامام زین‌الدین اسماعیل بن الحسن بن محمد بن محمود بن احمد الحسینی» معروف به «سید اسماعیل»، طبیب معروف ایرانی قرن ۵-۶ ق/۱۱ م است که آثار پزشکی مهمی به زبان فارسی تألیف کرده است (۷). به گفته بهیقی، (تاریخ نویسی قرن ۴ هجری) جرجانی طبیبی است که علم طب و سایر علوم را با تصانیف خود احیا کرده است. استاد صفا نیز از دو منظر به اهمیت و جایگاه جرجانی در طب پرداخته است؛ جرجانی را طبیبی دانسته که همه مباحث علم طب پس از ابن سینا را با تحقیقات و مطالعات جدید، مورد مطالعه قرار داده و به بحث و بررسی مباحث علم پزشکی در کتاب‌هایش پرداخته و بسیاری از اصطلاح‌های فارسی طبی را که ممکن بود به مرور زمان از بین رود، در تالیفاتش گردآورده است (۸، ۹). سید اسماعیل جرجانی نیز مانند بسیاری از طبیبان دوره تمدن اسلامی به دلیل اهمیت موضوع مالیخولیا در کتاب‌های گوناگون خود به این بیماری پرداخته است. مالیخولیا در کتاب‌های تألیفی جرجانی از جمله «ذخیره خوارزمشاهی، خفی علایی، الاغراض الطبیه و المباحث العلاییه، و یادگار»، قابل بررسی است. دیدگاه‌ها و نظرات جرجانی در چپستی مفهوم مالیخولیا در این پژوهش بر اساس این چهار کتاب انجام شده است.

یافته‌ها

ذخیره خوارزمشاهی

ذخیره خوارزمشاهی، مفصل‌ترین و مهم‌ترین کتاب سید اسماعیل جرجانی در پزشکی است که به نام «قطب‌الدین محمدبن نوشتکین»

استخوان و دیگری قوی شدن خون با هدف استواری نهاد اندامها. اگر سودا بیشتر از میزان نیاز طبیعی بدن و عملکرد طحال (تغذیه طحال، پراکنده نشدن همه سودا با خون در همه بدن، قوی شدن سر معده و ایجاد اشتها) و یا کمتر از میزان طبیعی نیاز بدن باشد به آن سودای غیرطبیعی گفته می‌شود (۱۴).

جدول ۱. جایگاه مالیخولیا در آثار سیداسماعیل جرجانی

اثر	جایگاه مالیخولیا
ذخیره	کتاب ششم
خوارزمشاهی	گفتار نخستین: علاج بیماری‌های سر و بیماری‌های سر: جزو نخستین: بیماری‌های مغزی که سبب آن، آماس و تفرق الاتصال گوهر دماغ باشد، یا آماس و تفرق الاتصال غشاء دماغ؛ جزو دوم: بیماری‌هایی که سبب آن، گرد آمدن خلطی باشد در دماغ؛ باب نخستین: اندر مالیخولیا و اسباب و علامات و علاج آن جزو سوم: بیماری‌هایی که سبب آن، گرد آمدن خلطی بلغمی فزونی غلیظ باشد در گذرها و تجویف‌های دماغ؛ جزو چهارم: بیماری‌هایی که سبب آن، گرد آمدن رطوبتی فزونی باشد اندر عصب‌ها که آلت حس و حرکت است؛ جزو پنجم: انواع صداع و اسباب و علامات و علاج آن؛
خفی علانی	بخش دوم: مقالات عملی مقاله دوم: در علاج بیماری‌های اندامها از سر تا پای باب نخستین: بیماری‌های سر و دماغ و غیر مالیخولیا
الأغراض الطبیة و المباحث العلائیة	کتاب سوم از بخش سوم (کتاب معالجات) گفتار نخستین: اندر بیماری‌های سر جزو اول: اندر استدلال کلی از افعال و احوال و مزاج دماغ و احوال اندام‌های مشارک دماغ و غیر آن و تدبیرهای کلی اندر آن؛ جزو دوم: اندر آماس که در غشای دماغ افتد و اسباب و علامات و علاج آن؛ جزو سیوم: اندر بیماری‌ها که سبب آن اندر گوهر دماغ باشد، لیکن آماس نباشد؛ باب اول: اندر علت مالیخولیا جزو چهارم: اندر بیماری‌های که سبب آن بلغم غلیظ باشد و اندر مجاری و تجاویف دماغ افتد؛ جزو پنجم: اندر بیماری‌ها که سبب آن رطوبت فزونی باشد اندر عصب‌ها که آلت و حس و حرکت است؛ جزو ششم: اندر انواع صداع و اسباب و علامات و علاج آن؛
یادگار	بخش دوم: علاج بیماری‌ها باب سوم: مالیخولیا و دیوانگی

و بر اسرار و دقائق آن واقف باشد، چون آن را مطالعه کند، داند که هر نکته در آن آمده است». جرجانی «الاعراض الطبیة و المباحث العلائية» را کتابی معرفی کرده است که تا زمان تألیف، کتابی به مختصری و به کمالی این کتاب در علم طب وجود نداشته است. جرجانی الاعراض را به ۵ بخش قسمت کرده است که هر بخشی کتابی است (۱۱، ۱۳، ۱۸، ۱۹). (جدول ۱)

یادگار

«یادگار» کتاب دیگری به زبان فارسی از جرجانی است. این کتاب با این که حجم کمی دارد، با این حال مطالب ارزشمندی در درمان بیماری‌ها در آن آورده شده است. جرجانی در این کتاب، حدود ۱۲۰ بیماری به همراه ۱۷۰۰ ماده غذایی و دارویی جهت درمان توصیه کرده است. نظامی در کتاب چهار مقاله، کتاب یادگار جرجانی را همپایه فصول بقراط، مسائل حنین بن اسحق، ذخیره ثابت بن قره، کتاب‌های شانزده‌گانه جالینوس و در ردیف کامل الصناعة الطبیة، الحاوی فی الطب، و قانون فی الطب دانسته است. جرجانی در مقدمه این کتاب آورده است که «عنایت و یادگاری، در کاری است که برای همه مردم سودمند باشد و آسایش تن و جان را به همراه داشته باشد». وی این کتاب مختصر را یادگاری از خود برای دیگران می‌داند، زیرا در وقت نیاز، سبب بی‌نیازی جوینده از کتاب‌های دیگر خواهد شد. در این کتاب، علاوه بر مباحث بیماری، درمان، دارو و غذا، به مطالب دیگری از جمله مشاهدات بالینی، دستورالعمل استفاده از دارو، تعیین نوع ظروف و ابزار، تدابیر گروه‌های خاص مانند مسافران، توضیح کلمات عربی به فارسی و فارسی به عربی، بیان واژه‌های فارسی و نادر مانند آیزن نیز اشاره شده است. نسخه‌هایی از کتاب یادگار، در کتابخانه‌های معتبر ترکیه موجود و به زبان ترکی ترجمه شده است (۲۰، ۲۱). (جدول ۱)

چیستی مالیخولیا

جرجانی در توضیح نام این بیماری به مالیخولیا یا مالنخولیا، به این نکته اشاره کرده است که برخی طبیبان، این بیماری را مالنخولیا (نون بعد از لام) و برخی نیز آن را مالیخولیا (یاء بعد از لام) نامیده‌اند. وی در نامیدن صحیح این بیماری به سخن ابوالخیر خمار، طبیب قرن ۴ ق. اشاره کرده است که با توجه به این که «مولی» نام «سودا» و «خولش» نام «خلط» است برای گفتن خلط سودا، مالیخولیا و به مبتلایان آن مالیخولی گفته‌اند. بنابراین، نامیدن مالیخولیا برای این بیماری درست می‌باشد (۱).

جرجانی اصل بیماری مالیخولیا را از مغز و علت آن را از سودا می‌داند. وی تغییر مزاج مغز از خلط سودا را سبب بروز این بیماری دانسته است و مانند سایر طبیبان دوره تمدن اسلامی همچون رازی، اخوینی، اهوازی، قمری، زهراوی، ابن سینا و ابن نفیس، این بیماری را جزو بیماری‌های مغز، طبقه‌بندی کرده است.

جرجانی شخص مبتلا به اختلال مالیخولیا را فردی می‌داند که بدون علت و سبب ظاهری، بداندیش، ترسان و همیشه اندوه‌مند، کوفته خاطر و تنگ دل است (۱، ۱۷). وی صفات‌های شخص مبتلا به مالیخولیا را در ماهیت خلط سودا دانسته است.

سودا دو نوع است: طبیعی و غیر طبیعی. سودای طبیعی، دُردی (ته‌نشین) خون است که در جگر تولید می‌شود و دو وظیفه دارد. یکی تغذیه اندام‌هایی که تغذیه آن از خون آمیخته با سودا است مانند

و مشارکتی تقسیم می‌شود. مالیخولیای مغزی یعنی مالیخولیایی که در خود مغز به وجود می‌آید و مالیخولیای مشارکتی یعنی مالیخولیایی که به مشارکت سایر اعضا به وجود می‌آید که در این نوع، تأثیر مشارکت اعضا بر مغز خواهد بود.

در طب ایرانی، مشارکت بدین معنا است که عامل ایجاد کننده بیماری در خود عضو نیست بلکه در عضو دیگری است که بین این دو عضو ارتباطات خاص عصبی، عروقی، مجرای و ... وجود دارد (۲۲) بر همین اساس مالیخولیای مشارکتی، مالیخولیایی است که علت آن در یکی از اعضای داخلی بدن است که به دلیل ارتباط آن عضو با مغز، تأثیر بر مغز می‌گذارد.

بحث

با توجه به این که سید اسماعیل جرجانی در کتاب ذخیره خوارزمشاهی به طور مفصل به شرح انواع بیماری‌ها از جمله مالیخولیا پرداخته است، به نظر می‌رسد سایر کتاب‌های تألیفی وی، تا حدی خلاصه شده مطالب کتاب «ذخیره خوارزمشاهی» باشد که جرجانی با هدف مطالعه سریع‌تر و دسترسی راحت‌تر به مطالب طبیبی نگاشته باشد، از این روی در این پژوهش، نظرات سید اسماعیل جرجانی در بحث انواع و اعضای مشارکتی مالیخولیا در کتاب‌های «ذخیره خوارزمشاهی، خفی علانی، الاغراض و الطبیبه و المباحث العلانیه و یادگار»، بررسی و مقایسه شد. بر اساس بررسی و مقایسه انجام شده:

جرجانی در کتاب‌های ذخیره خوارزمشاهی و خفی علایی، معده و طحال را اعضای مشارکتی معرفی کرده است و این نوع مشارکت را مالیخولیای مراقی نامیده است. با اینکه در ذخیره، معده و طحال به عنوان اعضای مشارکتی نام برده شده است، با این حال در بخش علاج مالیخولیا به جگر و قلب هم اشاراتی دارد (۱). و نیز در خفی علانی در بخش علامت‌های مبتلایان نیز به این دو عضو اشاره شده است (۱۷). نظر جرجانی در کتاب «الاغراض الطبیبه و المباحث العلانیه» را می‌توان تکمیل کننده نظر وی در اعضای مشارکتی مالیخولیا دانست. وی در این کتاب، طحال، عضله‌های شکم، معده، رگ‌های ماساریقا، قلب، رحم و همه تن را به عنوان اعضای مشارکتی دانسته است. جرجانی در این کتاب علاوه بر اعضای فوق، در بیان علامت‌های مالیخولیا به جگر نیز اشاره دارد. سید اسماعیل در این کتاب، مشارکت عضله‌های شکم را مالیخولیای مراقی دانسته است (۱۹). (جدول ۳)

نتیجه گیری

سید اسماعیل جرجانی، طبیب نامدار قرن ۵-۶ ق/۱۱ م. است که آثار طبیبی مهمی به زبان فارسی دارد. با توجه به اهمیت موضوع مالیخولیا، جرجانی در آثار و تألیف‌های طبیبی خود مانند ذخیره خوارزمشاهی، خفی علایی، الاغراض الطبیبه و المباحث العلانیه و یادگار، این بیماری را شرح داده است.

وی مالیخولیا را جزو بیماری‌های مغزی، طبقه‌بندی کرده است و اصل این بیماری را از مغز و علت آن را از سودا می‌داند و تغییر مزاج مغز ناشی از غلبه خلط سودا را سبب بروز این بیماری دانسته است. جرجانی، بداندیشی، ترس بدون سبب، پیوسته اندوهگین و ناامید بودن را از علامت‌های نفسانی افراد مبتلا به مالیخولیا بیان کرده است و علت آن را در ماهیت خلط سودا دانسته است.

جرجانی ترسان بودن مبتلایان را از صفت تیرگی و تاریکی خلط سودا دانسته است. زیرا زمانی که خلط سودا در مغز غلبه یابد، مزاج مغز تغییر یافته و به تبع آن، مزاج روح نفسانی نیز دگرگون خواهد شد و روشنی و شفافیت و رنگ پذیری روح نفسانی با تیرگی و تاریکی خلط سودا آمیخته شده، در نتیجه روح نفسانی متأثر از این آمیختگی، تیره خواهد شد و این تاریکی در گوهر روح نفسانی، سبب ترس مبتلایان به مالیخولیا خواهد بود (۱، ۱۷، ۱۹).

سید اسماعیل علت بداندیشی (بدگمانی)، ترسانی، اندوه‌مندی، کوفته خاطر و تنگ دل بودن دائمی مبتلایان را از غلظت خلط سودا و مزاج سرد و خشک آن دانسته است. چون چیز غلیظ و خشک، نقش گرفته شده را به خوبی نگاه می‌دارد و به راحتی از بین نمی‌رود، به همین دلیل، صفات شکل گرفته شده در بیمار مبتلا به مالیخولیا پایدار باقی می‌ماند و شخص، برای مدت زمان طولانی آن را حفظ می‌کند، به همین دلیل این افراد، حَقود (پرکینه) و لجوج هستند. علاوه بر این، با توجه به این که فعل سردی و خشکی، قبض است این اشخاص همواره اندوهمند، کوفته خاطر، تنگ دل (غمگین)، گرفته و ترش‌روی هستند، چون قبض مانع گشادگی طبع و روح است (۱، ۱۷، ۱۹). (جدول ۲)

جدول ۲. مالیخولیا از منظر سید اسماعیل جرجانی

تعریف	خداوند این علت همیشه بداندیش و ترسان و اندوهمند باشد بی سببی ظاهر.
انواع	دو نوع: مغزی، به مشارکت عضوی دیگر.
سبب	تغییر مزاج مغز از غلبه خلط سوداوی.
علامت	ترسان، بداندیشی، اندوه‌مند، کوفته خاطر، تنگ دل، حقود،
نفسانی	لجوج، ترش‌روی.

جدول ۳. انواع مالیخولیا از منظر سید اسماعیل جرجانی

انواع مالیخولیا	
ذخیره خوارزمشاهی	دو نوع مغزی به مشارکت عضوی دیگر (مشارکتی): طحال و معده (مالیخولیای مراقی) [جگر] [قلب]
خفی علانی	دو نوع مغزی به مشارکت عضوی دیگر (مشارکتی): معده و طحال (مالیخولیای مراقی) [جگر] [قلب]
الاغراض الطبیبه و المباحث العلانیه	دو نوع مغزی به مشارکت عضوی دیگر (مشارکتی): طحال عضله‌های شکم (مالیخولیای مراقی) معده رگ‌های ماساریقا قلب رحم [جگر] همه تن
یادگار	بیان نشده است.

انواع مالیخولیا

بر اساس نظر سید اسماعیل جرجانی در سه کتاب «ذخیره و خفی علانی و الاغراض الطبیبه و المباحث العلانیه»، مالیخولیا به دو نوع مغزی

به کتاب ذخیره خوارزمشاهی اکتفا نشود و سایر کتاب‌های تألیفی وی نیز مورد بررسی و مقایسه قرار گیرد. همچنین با توجه به اهمیت موضوع مالیخولیا در طب ایرانی و جایگاه ارزشمند سید اسماعیل جرجانی در تاریخ طب ایرانی، لازم است موضوع مالیخولیا در کتاب‌های جرجانی بررسی شود تا با جمع‌بندی مطالب به دست آمده، بتوان با این اختلال بهتر و بیشتر آشنا شد تا مقدمه‌ای برای پژوهش‌های بالینی توسط متخصصان طب سنتی و روان‌پزشکان در این موضوع باشد، برای نمونه به منظور بهبود علامت‌های نفسانی این بیماران، به ماهیت خلط سودا توجه شود و با اصلاح خلط سودای ناطبوعی در بدن، درصد رفع این علائم شد.

تعارض منافع

مقاله فاقد تضاد منافع است.

وی به دو نوع مالیخولیا اشاره کرده است، مالیخولیای مغزی و مالیخولیا به مشارکت عضوی دیگر (مشارکتی)، و طحال، معده، رحم، قلب و جگر را از جمله اعضای مشارکتی در مالیخولیا دانسته است.

بر اساس پژوهش انجام شده در موضوع مالیخولیا در آثار جرجانی مشخص شد، با این که جرجانی کتاب ذخیره خوارزمشاهی را به صورت مفصل نوشته است، با این حال کتاب‌های «خفی علایی» و «الاعراض الطبییه و المباحث العلانیه» و «یادگار» با این که به تفصیلی ذخیره خوارزمشاهی نوشته نشده‌اند، ولی مواردی در موضوع مالیخولیا در این کتاب‌ها وجود دارد که تکمیل‌کننده نظرات جرجانی در کتاب ذخیره خوارزمشاهی است. برای نمونه نظر جرجانی در کتاب الاعراض الطبییه و المباحث العلانیه در اعضای مشارکتی مالیخولیا، تکمیل‌کننده نظر وی در کتاب ذخیره خوارزمشاهی است، بر همین اساس این نکته حائز اهمیت است که در پژوهش‌های موضوعی در دیدگاه‌های جرجانی تنها

References

- Jurjani SI, 2. Yusefpour M, Esfahani, Mohammad Mahdi, Kamalinejad, Mohammad, Shams, Jamal. Investigating the historical course of causes and types of melancholia in Iranian medicine and comparing it with depression in common medicine. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2016; 7 (3): 317-325., 3. Rajabnejad M.R SMMaihihtpotpotIp-AHJol, 4. Al-Azdi A. Kitab al-Ma'a. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine IUoMSVIA, 5. Rhazes. Al-Mansouri fi al-Tibb. Kuwait: The Arab League Educational CaSOIA, <https://cgje.org.ir/fa/article/235042/اسحاق-بن-عمران> KYIIIeIVAAU, et al. Zakhireye Khwarazmshahi. Vol.6. Qom: Institute of Natural Medicine Rehabilitation [In Persian]2012.
- Yusefpour M, Esfahani MM, Kamalinejad M, Shams J. Investigating the historical course of causes and types of melancholia in Iranian medicine and comparing it with depression in common medicine. J Islam Iran Trad Med. 2016;7(3):317-325.
- Rajabnejad MR, Seyfaie M. Melancholia and its historical investigation from the perspective of the physicians of the Islamic period (4-7 A.H.). J Islam Iran Trad Med. 2023;14(1):1-9.
- Al-Azdi A, Kitab al-Ma'a. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine [In Arabic]. Iran Univ Med Sci. 2008;3.
- Al-Mansouri fi al-Tibb R. Kuwait: The Arab League Educational, Cultural and Scientific Organization [In Arabic]1987.
- Keramati Y. Ishaq Ibn Imran. Encycl Iran. 2020;3.
- Jurjani I. Available from: <https://fa.wikipedia.org>.
- Beyhaqi A. Available from: <https://fa.wikipedia.org/wiki/>.
- Safa Z. A History of Iranian Literature of the Islamic ERA (From the Middle of the Fifth Century to the Beginning of the Seventh Century A. H.). Tehran: Ferdows; [In Persian]. 1990;2.
- Ruhollahi H, Jurjani E. Encyclopaedia of Iran. 17. 2019.
- Mostafavi Kashani J. The collection of Dr. Seyed Jalal Mostafavi Kashani's works. Vol.6. (Solving the intractable problem of medicine - a review of Harrison's book of internal medicine. Compile and arrange: Matanat Seyfaie). [In Persian]. Pub Novin Pajoooh Sina. 2016.
- Ghasemlu F, Jurjani. Encyclopedia of Islamic World.2014.
- Edward G. Browne. Arabian Medicine. Translated into Persian by Masoud Rajabnia. Tehran: Book translation and publishing company. [In Persian]. 1958.
- Jurjani SI, Khwarazmshahi Z. Qom: Institute of Natural Medicine Rehabilitation [In Persian]. 1. 2012.
- Mostafavi Kashani J. The collection of Dr. Seyed Jalal Mostafavi Kashani's works. Vol. 8. (Zakhireye Khwarazmshahi. The third book - the first part. Correction: Matanat Seyfaie). Tehran: Publishers of novin pajoooh sina. [In Persian]. 2017.
- Encyclopaedia of Islamic World. Islamic Encyclopedia Foundation, taken from the article "Ismail bin Hossein Jurjani" [cited 4606]. Available from: <https://fa.wikifeqh.ir/>.
- Jurjani SI, Khofi Alayee. (Correction: Ali Akbar Velayati, Mahmoud Najmabadi). Tehran: Ettelaat; [In Persian]. 1990.
- Medical_and_investigative_purposes. Available from: <https://fa.wikinoor.ir/wiki>.
- Jurjani SI. Al-Aghraljd al-Tibbiljyah wa al-Mabaljhith al-Alaljljyah. Tehran: Iran Culture Foundation Publications; [In Persian]1966.
- Yadgar_in_medical_knowledge. Available from: <https://fa.wikinoor.ir> > wiki.
- Jurjani SI. Yadegar dar danesh-e pezheshki va darousazi. (Correction: Mehdi Mohaghegh). Tehran: University of Tehran, Institute of Islamic Studies; [In Persian]2002.
- Mohammad Baqer F, Keshavarz M, Taqa M. Headache involving the stomach in sources of traditional Iranian medicine. Headache Involv Stomach Sources Trad Iran Med. 2011;1(4):383-390.